

Даль А. Л.,
ад'юнкт

Харківського національного університету внутрішніх справ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Анотація. Стаття присвячена актуальним питанням забезпечення процесуальних гарантій прав, свобод та законних інтересів особи при застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою у кримінальному провадженні. Зазначено, що незважаючи на винятковість та суворість тримання під вартою, застосування цього виду запобіжного заходу у кримінальному провадженні залишається на досить високому рівні, що й обумовлює пильну увагу науковців щодо дотримання процесуальних гарантій прав особи при його обранні.

Ключові слова: процесуальні гарантії, запобіжні заходи, тримання під вартою, права, свободи та законні інтереси.

Постановка проблеми. Концептуальні зміни, що відбуваються в процесі реформування кримінального процесуального законодавства України та правового інституту запобіжних заходів, вимагають нового погляду на теоретичні та прикладні питання їх застосування у кримінальному провадженні. У цьому напрямі кримінальної процесуальної діяльності досить гострим і актуальним є питання дотримання і забезпечення процесуальних гарантій прав та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, оскільки на законодавчому рівні саме такий вид запобіжного заходу, як тримання під вартою, визначено найсуворішим із усіх видів запобіжних заходів, передбачених чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчать дослідження, актуальні питання застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою постійно перебувають у полі зору вчених і практиків, а окремі його аспекти так і не знайшли свого законодавчого та теоретичного вирішення. Підняте питання було предметом дослідження таких учених, як: В. М. Батюк, В. П. Божьев, Ю. М. Грошевий, А. Я. Дубинський, З. Д. Коврига, В. Т. Малайченко, О. Р. Михайленко, В. В. Назаров, О. І. Тищенко, М. Є. Шумило та ін. Однак реалії сьогодення вимагають створення більш нової процесуальної моделі щодо визначення і забезпечення гарантій прав та законних інтересів особи під час застосування такого запобіжного заходу, як тримання під вартою.

Метою статті є дослідження та визначення особливостей процесуальних гарантій прав та законних інтересів особи при застосуванні тримання під вартою, і за результатами запропонувати пропозиції та рекомендації щодо удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України з цих питань.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, кожна демократична, правова держава найвищою цінністю визнає людину, а захист її прав, свобод та законних інтересів головною спрямованістю її розвитку. При цьому, як зазначила Т. В. Садова, права і свободи не є безмежними. Якщо людина в процесі реалізації своїх прав і свобод посягає на права і свободи інших, в такому випадку врегулювання конфлікту інтересів є обов'язком держа-

ви. У цьому разі ефективним інструментом щодо забезпечення охорони прав і свобод громадян виступає кримінальне судочинство [1, с. 18]. Ми підтримуємо цю думку і вважаємо доцільним додати, що зважаючи на специфіку сфери кримінального судочинства, у визначених законом випадках до особи може бути застосовано запобіжні заходи, у тому числі й найбільш суворий із них – тримання під вартою. Крім того, така можливість не суперечить міжнародним правовим стандартам у даній сфері діяльності. У ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено, що нікого не може бути позбавлено свободи, окрім випадків, встановлених законом, і лише відповідно до законодавчо закріпленої процесуальної процедури. У свою чергу, тримання під вартою можна застосовувати лише за наявності пред'явлення обґрунтованої підозри особи у вчиненні нею конкретного кримінального правопорушення або, якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею іншого кримінального правопорушення. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, навіть якщо тимчасово, він має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання повинен встановити законність затримання і прийняти рішення про звільнення такої особи, якщо затримання є незаконним. З приводу цього М. Дженіс зазначив, що поняття необхідності припускає тимчасове втручання, яке відображає гостру суспільну потребу, у зв'язку з чим воно повинно бути пропорційне переслідуваній законній меті. Тобто, ніякі інші критерії, крім тих, що згадані в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, не можуть бути основою для жодних, зокрема й тимчасових обмежень прав і свобод особи. Зважаючи на це вчений підкреслив, що законодавчо закріплені критерії повинні тлумачитися таким чином, щоб їх зміст не був розширений в порівнянні із загальноприйнятими положеннями з цього питання [2, с. 46]. З цього питання також слід відмітити, що Конституція України передбачає обмеження прав і свобод людини лише у порядку та за підставами, що передбачені законами, або за рішенням суду. Доречно зазначив В. М. Джига, що правові підстави обмеження прав і свобод людини, зазначені в Конституції України, цілком співвідносяться з міжнародними нормами, які основними умовами такого обмеження називають відповідність закону і отримання рішення суду. Тобто, будь-яке обмеження прав і свобод людини не може бути свавільним та здійснюється лише для досягнення певних соціально корисних цілей [3, с. 40]. У зв'язку з вказаним зазначимо, що на сьогодні чинним КПК України встановлено, що всі запобіжні заходи, у тому числі й тримання під вартою, застосовуються лише на підставі ухвали суду.

Як свідчать статистичні дані Державної судової адміністрації України, упродовж I півріччя 2014 року на розгляд місцевих судів перебувало понад 1 млн. 874 тис. справ і матеріалів (із них надійшло у I півріччі 2014 року 1 млн. 567 тис., що на 30,5 тис. або на 1,9%, менше, порівняно з I півріччям 2013 року). Розглянуто 1 млн. 549 тис. справ і матеріалів, нерозглянутими залишились 325,2 тис. або 17,3%. В свою чергу,

у провадженні апеляційних судів знаходилося 166,6 тис. справ і матеріалів (із них у I півріччі 2014 року надійшло 146,1 тис., що на 9,4 тис. або на 6,1%, менше, ніж у I півріччі 2013 року), розглянуто 144,4 тис. справ і матеріалів, залишилися нерозглянутими 22,1 тис. або 13,5%. Разом із цим, у I півріччі 2014 року слідчими суддями місцевих судів розглянуто 11,2 тис. клопотань про застосування запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання (задоволено 10,6 тис. або 94,9%), 284 клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді особистої поруки (задоволено 259 або 91,2%), 576 клопотань про застосування запобіжного заходу у вигляді застави (задоволено 447 або 77,6%), понад 5 тис. клопотань про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту (задоволено 4,7 тис. або 92,6%), а також 10,5 тис. клопотань про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (задоволено 8,5 тис. або 81,7% із направлених) [4]. Тобто, наведені дані свідчать, що застосування тримання під вартою знаходиться на другому місці серед загальної питомої ваги поданих і розглянутих клопотань про застосування запобіжних заходів, і це навіть незважаючи на альтернативність їх вибору і безпосередньої винятковості та суворості тримання під вартою.

У ході здійснення правообмежувальної діяльності в кримінальному процесі відбувається звуження прав певної особи, обмеження певними умовами, зміна в порівнянні із правами інших осіб, не залучених у сферу кримінального провадження. У такому випадку особа не може вільно та повною мірою розпоряджатися своєю майном і здійснювати певні дії, що пов'язані зі зміною обсягу її прав. З приводу цього С. М. Смоков і К. Г. Горелкіна зазначили про необхідність мати на увазі, що не тільки реальні «правомірні» обмеження (затримання чи тримання під вартою), але й небезпека їх застосування, яка проявляється насамперед у загрозі втратити свободу, порушують недоторканість особи, у тому числі психічну, і впливають на свідомість та вчинки людини [5, с. 11]. На нашу думку, застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є тимчасовим правообмежувальним заходом і повинно обиратися із урахуванням презумпції невинуватості. Тобто, як доречно з цього питання зазначили Л. Д. Удалова та О. Ю. Хабло, за своєю юридичною природою запобіжні заходи застосовуються тоді, коли особа ще не визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення, оскільки відповідно до презумпції невинуватості вона є невинною. У зв'язку з цим застосування запобіжних заходів, у тому числі й тримання під вартою, ні в якому разі не повинно розцінюватися як покарання, а лише є певними обмеженнями особи, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення [6, с. 166], що ми підтримуємо і вважаємо наголосити на тому, що це обмеження є тимчасовим.

Досліджуючи актуальні питання застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту за КПК України 1960 р., В. В. Назаров зазначив, що 90% опитаних слідчих і органів внутрішніх справ, 85% слідчих прокуратури вважають такий вид запобіжного заходу, як взяття під варту, найбільш ефективним запобіжним заходом і вважають за краще обирати його за наявності одних лише формальних підстав. У цілому за дослідженням ученого, взяття під варту як запобіжний захід застосовується більш, ніж до 40% обвинувачених, в той час, як у розвинених європейських країнах цей показник сягає лише 4-6% [7, с. 111]. Проте ще відомий радянський процесуаліст В. М. Корнуков зазначав, що при обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою завжди необхідно пам'ятати, що він максимально обмежує права та свободи особи, а надмірне захоплення його застосування виявляється у непотрібному, невинуватому обмеженні свободи підозрюваного, обвинуваченого [8, с. 83], що ми підтримуємо.

Розглядаючи переваги та недоліки застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, Ж. В. Удовенко та Х. Г. Янкова зазначили, що в попередньому КПК України слідчі у поданнях про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту зазначали, що підозрюваний чи обвинувачений може ухилитися від слідства чи суду або може перешкоджати встановленню істини у кримінальній справі, не наводячи при цьому даних, які б свідчили про такий їх намір [9, с. 122].

На сьогодні з цього питання в положенні п. 4 ч. 1 ст. 184 КПК України закріплено, що в клопотанні про застосування запобіжного заходу слідчий, прокурор зобов'язаний посилатися на один або декілька ризиків, у зв'язку з чим останній повинні викласти обставини, на підставі яких він дійшов висновку про наявність ризиків і з конкретними посиланнями на матеріали, що підтверджують викладені обставини. У свою чергу, в ст. 183 чинного КПК України встановлено, що тримання під вартою застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим ст. 177 КПК України. При цьому тримання під вартою застосовується виключно на підставі ухвали слідчого судді або суду. На думку законодавця, така процедура повинна забезпечити законність та обґрунтованість тримання під вартою. Наведені положення встановлюють додаткові гарантії прав підозрюваного, обвинуваченого. Крім того, чинним КПК України визначено, що під час обрання або продовження строку тримання під вартою участь підозрюваного, обвинуваченого є обов'язковою. Для зрівняння слід зазначити, що в ч. 3 ст. 165-2 КПК України 1960 р. питання про участь його в слуханні при вирішенні питання про продовження тримання під вартою було залишено на розсуд суду. Таким чином, зазначене положення КПК України 1960 р. порушувало норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Міжнародного пакту про громадські та політичні права, які передбачають, що кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судові повноваження, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. Вимога особистої участі арештованого у судовому засіданні передбачає доставлення його до суду.

Однак, незважаючи на певні позитивні зрушення, окремі положення з піднятого питання все ж таки викликають певні сумніви щодо їх ефективного прикладного застосування. Так, у положенні ч. 2 ст. 184 КПК України закріплено, що копія клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу, надається підозрюваному, обвинуваченому не пізніше, ніж за три години до початку розгляду клопотання. При цьому, враховуючи те, що на стадії досудового розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів має право виносити та подавати до слідчого судді слідчий за погодженням прокурора або ж сам прокурор, а на стадії судового розгляду прокурор, виникає питання: а хто ж саме повинен надати копію клопотання та матеріали обвинуваченому для ознайомлення, оскільки зазначене надається не пізніше, ніж за три години до початку розгляду клопотання. Тобто, з буквального тлумачення такого положення можна зрозуміти, що ознайомлення підозрюваного, обвинуваченого повинен зробити слідчий суддя, суд. У положенні ст. 186 КПК України закріплено, що клопотання про застосування запобіжного заходу розглядається слідчим суддею, судом негайно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту його надходження, якщо підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі. Тобто, у цьому разі вбачається, що підозрюваний, обвинувачений пови-

нен уже бути ознайомлений з клопотанням та матеріалами, на що вказує негайний розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу. У зв'язку з викладеним, на нашу думку, копія клопотання та матеріали, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу, повинні надаватися саме прокурором, оскільки розгляд клопотання здійснюються саме за його обов'язковою участю. У той же час В. Санін заперечив щодо необхідності обов'язкової участі прокурора з цього питання, оскільки перед направленням подання до суду слідчий погоджує це питання з прокурором, який письмово надає свою згоду. Через декілька годин це подання розглядається у суді, і тому прокуророві слід надати можливість самому вирішувати, коли йому направити помічника для участі у розгляді подання, а коли ні [10, с. 124]. Із такою науковою позицією неможливо погодитися та слід підтримати думку І. В. Гловюк, яка зазначила, що саме прокурор здійснює процесуальне керівництво запровадженням досудового розслідування, і тому він зобов'язаний брати активну участь у розгляді подання. Крім того, саме на прокурора покладено обов'язок доказування необхідності обрання запобіжного заходу утримання під вартою і саме він повинен обґрунтувати подання у судовому засіданні. У зв'язку з цим учена запропонувала розширити коло обов'язкових учасників судового розгляду подання, а саме: шляхом обов'язкової участі особи, у провадженні якої перебуває справа. Адже саме вона клопотала перед прокурором і судом про обрання запобіжного заходу і саме у неї склалося внутрішнє переконання у необхідності обрати саме цей запобіжний захід. Саме особа, у провадженні якої перебуває справа, володіє найбільш широким обсягом інформації про підозрюваного, обвинуваченого, і тому її участь має бути визнана обов'язковою [11, с. 188]. Однак, на нашу думку, така наукова позиція є дискусійною, оскільки у положеннях ст. 177 чинного КПК України чітко закріплено, що застосування запобіжного заходу здійснюється тільки відповідно до мети та підстави, а не за якимось внутрішнім переконанням. А враховуючи те, що прокурор на стадії досудового розслідування є процесуальним керівником і з ним погоджується повідомлення про підозру (без якого не можливе застосування запобіжного заходу), то він також володіє досить широким обсягом інформації щодо підозрюваного, обвинуваченого.

Крім того, вважаємо доцільним передбачити обов'язок прокурора робити відповідну примітку в клопотанні про застосування запобіжного заходу щодо ознайомлення підозрюваного, обвинуваченого та його захисника про таке ознайомлення з чіткою вказівкою дати, часу та прізвища, ім'я та по-батькові ознайомлених. На нашу думку, внесення відповідних змін і доповнень з цього питання стане додатковою гарантією забезпечення прав, свобод та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого під час застосування до нього запобіжного заходу.

Висновки. З урахуванням вищевикладеного вважаємо, що запропоновані зміни та доповнення до положень чинного КПК України сприяють більш ефективному дотриманню прав, свобод та законних інтересів особи під час застосування запобіжного заходу у вигляді тримання у практичній площині. Підняті питання не є остаточною і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Література:

1. Садова Т. В. Обмеження прав і свобод у кримінальному судочинстві України та держав англо-американської правової системи в контексті міжнародних стандартів: автореф. дис. кандит. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Т. В. Садова; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2009. – 20 с.

2. Дженис М. Европейское право в области прав человека (практика и комментарии) / М. Дженис. Р. Кей, Э. Бредли; пер. с. англ. – М.: Права человека, 1997. – 640 с.
3. Джига М. В. Забезпечення правового статусу обвинуваченого у процесі досудового розслідування: проблеми законності та доцільності: [монографія] / М. В. Джига. – К.: Вид-во ПАЛІВОДА А. В., 2005. – 168 с.
4. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Київ за I півріччя 2014 року: http://sc.gov.ua/ua/postanovi_za_2014_rik.html.
5. Смоков С. М. Гарантії застосування заходів процесуального примусу у кримінальному судочинстві: [монографія] / С. М. Смоков, К. Г. Горелкіна. – Одеса: Астропринт, 2012. – 152 с.
6. Кримінальний процес [текст]: [підручник] / За заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 544 с.
7. Назаров В. В. Актуальні проблеми застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту / В. В. Назаров // Юридичний вісник. – 2010. – № 4 (17). – С. 111-115.
8. Корнуков В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В. М. Корнуков. – Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1978. – 137 с.
9. Удовенко Ж. В. Переваги та недоліки застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в контексті нового КПК / Ж. В. Удовенко та Х. Г. Янкова // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка). – 2012. – № 3-4 (50-51). – С. 121-126.
10. Санін В. Спірні питання застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту // Юридичний журнал: аналіз матеріалів. Коментарі. Судова практика. – 2004. – № 4. – С. 121-123.
11. Гловюк І. В. Проблемні питання визначення кола учасників судового розгляду подання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту / І. В. Гловюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 44. – С. 186-191.

Даль А. Л. Обеспечение процессуальных гарантий прав, свобод и законных интересов личности при применении меры пресечения в виде содержания под стражей

Аннотация. Статья посвящена актуальным вопросам обеспечения процессуальных гарантий прав, свобод и законных интересов личности при применении меры пресечения в виде содержания под стражей в уголовном производстве. Отмечено, что, несмотря на исключительность и строгость содержания под стражей, применение этого вида меры пресечения в уголовном производстве остается на достаточно высоком уровне, что и обуславливает пристальное внимание ученых по соблюдению процессуальных гарантий прав личности при его избрании.

Ключевые слова: процессуальные гарантии, меры пресечения, содержание под стражей, права, свободы и законные интересы.

Dahl A. Ensuring procedural guarantees of the rights, freedoms and legitimate interests of the individual in the application of preventive measures in the form of detention

Summary. Article is devoted to the relevance of the procedural guarantees of the rights, freedoms and legitimate interests of the individual in the application of preventive measures in the form of detention in criminal proceedings. It is noted that, despite the exclusiveness and severity of detention, the use of this type of preventive measure in criminal proceedings is quite high, which causes the attention of scientist's regarding compliance with the procedural guarantees of individual rights in the election.

Key words: procedural guarantees, preventive measures, detention, rights, freedoms and legitimate interests.